

О.КАРПЕНКО

/Чернівці/

ТОПОНІМІЧНА СИСТЕМА І СИСТЕМНІСТЬ ТОПОНІМІЇ

Вчення про топонімічну систему це не до кінця з'ясоване. В.М.Топоров, спеціально розглядаючи питання про те, "чи утворює топономастика (тут - сукупність топонімів. – Ю.К.) систему або, точніше, наскільки доцільно розглядати топономастичні факти як такі, що належать особливій системі, відмінній від загальномовної"¹, дійшов до висновку, що спеціальні топонімічні системи існують.

При цьому "є, очевидно, підстави говорити про слабку (звичайно) організованість топономастичних систем (якщо вони досить великі), або, скоріше, про невисокий коефіцієнт системності відповідного матеріалу, що нагадує становище в лексиці, яка розглядається як система". Дослідник уважав можливим, залежно від мети роботи, приймати весь певний топонімічний ареал за єдину систему або ж членувати його на послідовність самостійних систем².

І хоч сам термін "топонімічна система" в останні роки вживається все частіше, у різних працях продовжують висловлюватись взаємозаперечуючі погляди на територію реалізації однієї топонімічної системи. Так само проблематичним залишається питання про те, всі чи не всі топоніми території входять до однієї системи.

¹ В.Н. Топоров Некоторые соображения в связи с построением теоретической топономастики. – В кн.: Принципы топонимики. М., 1964, стор. 5

² Там же, стор. 20. Пор. В.Н. Топоров. Из области теоретической топономастики. - Вопросы языкознания, 1962, № 6, стор. II.

Є неясності у розумінні внутрішньої організації топонімічної системи і в деяких інших пов'язаних з цим питаннях.

Автор даної статті дотримується висловленого ним¹ розуміння топонімічної системи як синхронної організації всієї сукупності топонімів певної території. Топонімічна система, безперечно, існує - хоча б тому, що кожна територія має багато топонімів, і вони повинні бути якось упорядковані, якось організовані і узгоджені між собою.

Організуючим елементом топонімічної системи, як і будь-якої іншої упорядкованої лінгвістичної сукупності, є протиставлення, у даному разі протиставлення топонімів.

Топонімічна система фіксує три плани розрізень: 1) розрізнення топонімів і нетопонімів, 2) розрізнення топонімів різних класів, 3) "індивідуальне" розрізнення топонімів один від одного. Останнє й складає, власне, організуючу основу топонімічної системи, а тому й повинне передусім братися до уваги при розгляді питання.

Оскільки топонімічним контекстом є територія (або її заступник – карта), синтагматичні протиставлення топонімів реалізуються в сукупності всіх назв якоїсь досить обмеженої місцевості. Синтагматичні протиставлення топонімів, таким чином, на відміну від загальнономовних протиставлень, є нелінійними.

Парадигматичні ж протиставлення наявні у тих топонімів одного класу і знову ж однієї території, які мають спільний формальний елемент - основне слово (Старі Боровичі - Нові Боровичі), корінь (Вижниця – Виженка), афікс (Вижниця – Бережниця) тощо. В окремих випадках парадигматично пов'язані й топоніми різних класів - коли вони є омонімічними і розрізняються саме приналежністю до різних класів (ріка Сучава - місто Сучава) або ж взагалі пов'язані між собою як вихідне і похідне слово (хребет Кобили - ріка Кобилора).

¹Ю.А. Карпенко. О синхронической топонимике. - В кн.: Принципы топонимики. М., 1964, стор. 50-52. Пор. Ю.О. Карпенко. Топоніміка і її місце в лексичному складі мови. Чернівці, 1962, стор. II—12.

Парадигматичні протиставлення топонімів загалом відповідають поняттю топонімичного ряду, запропонованому В.А. Ніконовим¹.

У цьому зв'язку, очевидно, й слід розглядати питання про ступінь системності топонімії. Топонімична система включає всі без винятку власні географічні назви певної території, об'єднуючи їх синтагматичними протиставленнями. Проте більш істотними є, зрозуміло, парадигматичні протиставлення, а вони наявні не в усіх топонімах.

Синтагматичні протиставлення, таким чином, виявляються досить вагомими в організації топонімичної системи. Топонімична синтагматика відрізняється від загальномовної не лише своєю нелінійністю. Не менш характерною прикметою є її сталість. Якщо загальномовні синтагматичні протиставлення існують у численних замінах, завжди є в значній мірі випадковими, то топонімичний контекст представлений єдиним варіантом, який до того ж і змінюється дуже повільно. Топонім не має вибору топонімичних контекстів - він увіходить лише в один якийсь топонімичний контекст.

Ця обставина змінює характер, саму суть синтагматичних протиставлень у топонімії. Адже сталі протиставлення є набагато впливовішими, ніж змінні. Ця обставина обґрунтовує сформульоване вище положення про те, що в топонімії територіальне віддалення виконує ту ж роль, що й семантична дистанція в лексиці. Сталість топонімичного контексту змушує зіставляти топонімію не з лексикою в цілому, а з окремою лексико-семантичною групою, наприклад з сукупністю назв кольорів або назв спорідненості. Адже топонімія певної території являє собою ідеальне "семантичне поле" з повним розподілом поміж словами частини об'єктивної дійсності, в даному разі - буквально частини земної поверхні.

Як відомо, протиставлення членів лексико-семантичної групи є парадигматичними, а не синтагматичними. Отже, доводиться визнати, що у зв'язку з специфікою топонімичного контексту синтагматичні протиставлення у топонімії адекватні парадигматичним протиставленням у лексиці. Тому й системність топонімії не можна,

¹ В.А. Никонов. Закон ряда в географических названиях. - *Onomastica*. Wrocław - Kraków, 1958, № 6, стор. 57-73. Пор. В.А. Никонов. Введение в топонимику. М., 1965, стор. 33-38. Викладені тут міркування з приводу топонімичних рядів добре розкривають суть і роль парадигматичних протиставлень топонімичної системи.

гадаємо, зіставляти з системністю лексики в цілому. Коефіцієнт системності топонімії принаймні такий же, як у єдиної чітко організованої лексико-семантичної групи. Системність топонімії є достатньою для того, щоб ідея топонімічної системи стала одним з інструментів дослідження власних географічних назв.

В.М. Топоров пропонує за І.А. Мельчуком таке попереднє визначення системи: "сукупність елементів, організованих у такий спосіб, що зміна, вилучення чи введення нового елемента закономірно... відбивається на решті елементів, при цьому передбачається, що вся сукупність елементів може бути зведеною до меншого числа елементів"¹.

І за цим цілком прийнятним визначенням організатором топонімічної системи є не лише парадигматичні, а й синтагматичні протиставлення. Вилучення чи введення елемента викликає закономірні зміни і на синтагматичній осі. Якщо, наприклад, з двох парадигматично пов'язаних назв лісових ділянок одна назва зникає, то змінюється і інша: вона починає означати весь ліс, територію обох ділянок, а не однієї з них. Протилежний процес звуження обсягу сусідніх назв простежується при появі нової власної географічної назви.

Інакше кажучи, вилучення і введення топонімів призводить до типового процесу перерозподілу топонімічного поля, що є виразною ознакою системності. Щоправда, синтагматична вісь не порушується при заміні чи зміні одного з елементів (без порушення його обсягу). Однак тут уже в певній мірі заявляє про себе парадигматична вісь топонімічної системи: заміна чи зміна топонімів пов'язується, а нерідко й викликається процесами у топонімічних парадигмах. Взагалі, з синтагматичними протиставленнями пов'язані зрушення топонімічного значення власних географічних назв. Зрушення ж їх форми - як зовнішньої (звучання, структура), так і внутрішньої (етимологічне значення) – пов'язані з парадигматичними протиставленнями.

Що ж стосується загальномовної синтагматики топонімів, тобто вживання їх у мовному потоці, то це питання для загальної топономастики є менш істотним. Лише в окремих проблемах загальномов-

¹ В.Н. Топоров. Некоторые соображения в связи с построением теоретической топономастики. - В кн.: Принципы топонимики, стор. 15.

на синтагматика топонімів стає дуже вагомою. Йдеться передусім про такі проблеми, як співвідношення власних і загальних назв, функції і функціонування топонімів, стилістична (поетична) топонімія, тобто вживання топонімів у художньому тексті. Властивості ж топонімічної системи у мовному потоці лише проявляються, однак мовний потік, імовірно, не впливає на формування цих властивостей.

Отже, до єдиної топонімічної системи належить уся топонімія певної території, досить міцно об'єднана синтагматичними протиставленнями як однокласових, так і різнокласових топонімів. Ця синтагматична єдність (топонімічний контекст) пронизується у різних напрямках меншими парадигматичними єдностями, які розділяють топонімічну систему на сукупність багатьох більш тісно пов'язаних між собою груп. Парадигми (ряди) топонімічної системи розмаїто перехрещуються між собою, не вичерпуючи при цьому всієї сукупності топонімів, що належать певній синхронній системі.

Будучи елементом синтагматичної опозиції, топонім виникає завжди і в якійсь парадигмі, у певному ряді¹. Але історія може зруйнувати цей ряд. Рядність є обов'язковою при появі топоніма, однак вона не становить необхідної умови подальшого існування топоніма. Є немало власних географічних назв, що існують ізольовано, поза парадигмою, або входять до складу зникаючої парадигми. Такі топоніми можуть переходити в інші парадигми, що є в даний період сильними, продуктивними. В цьому й проявляється вплив топонімічної системи на розвиток топонімії. Вплив цей має свої вияви, як зазначалось, і на синтагматичній осі. Взагалі топонімічна система належить до найважливіших рушійних сил розвитку топонімії і викликає у власних географічних назвах різноманітні зміни

Топонімічна система - це завжди територіальна система. Дослідники, в тому числі й автор даних рядків, по-різному окреслюють територіальні розміри топонімічної системи: одній системі відводиться від зовсім невеликих площ аж до всієї території поширення мови чи навіть групи споріднених мов.

Для вирішення цього питання треба обрати найбільш надійні критерії виділення системи і спиратися на них. При цьому варто враховувати такі моменти:

¹ В.А. Никонов. Введение в топонимику, стор. 37.

1. До однієї системи належать усі топоніми, відомі мешканцям певної території. Цей критерій треба зразу ж відкинути: він надто суб'єктивний і до того ж ніяких меж ним визначити не вдається. На межі відомих одним людям топонімів живуть інші люди, яким відомі далші топонімічні обшари і т.д. Інакше кажучи, при застосуванні цього критерію замість виділення топонімічних систем одержуємо своєрідну топонімічну безперервність.

Зрештою, послідовне застосування даного критерію привело б. до виділення стількох "топонімічних систем", скільки є носіїв мови. Ці "системи" накладаються одна на одну, але ніколи не збігаються одна з одною. Дані "системи" індивідуального мовлення цікаві для вивчення психологічних аспектів топонімії, однак вони не мають прямого відношення до справжніх топонімічних систем, що є фактами мови, а не мовлення.

2. Одну систему становлять ті території, в межах яких однакові топоніми (топонімічні омоніми одного класу) обов'язково диференціюються, наприклад дві Новоселиці розрізняються як Верхня Новоселиця і Нижня Новоселиця тощо. Цей критерій має, на відміну від попереднього, об'єктивний характер. Однак він також недостатній. Ознака диференціації однакових топонімів свідчить про те, що дві точки території належать одній топонімічній системі, проте вона не окреслює меж цієї системи. Справа в тому, що розрізнення однакових топонімів, безперечно, вказує на приналежність цих топонімів до однієї системи, проте відсутність розрізнення не означає, що однакові топоніми належать різним системам. Диференціація омонімічних топонімів більше залежить від адміністративного підпорядкування, ніж від системної приналежності. Тому критерій диференціації може бути використаний при вивченні топонімічних систем лише як додатковий, допоміжний, і його ніяк не можна вважати основним.

3. Грунтовне і всебічне вивчення топонімії краю, виявлення в топонімії словотворчих, семантичних та інших локальних розбіжностей приведе до виділення меж топонімічних систем приблизно так, як виявлення ізоглос діалектних явищ сприяє встановленню меж різних діалектів мови. Такий шлях є, зрештою, найкращим, однак він не завжди прийнятний. Виділення меж топонімічної системи в цьому випадку є лише кінцевим результатом дослідження. Ставити питання про дослідження певної топонімічної системи не можна, бо поки дослідження не завершено, територія цієї системи залишається невідомою.

4. Щоб не шукати топонімічну систему з зав'язаними очима, доцільно вдатися до нетопонімічного окреслення її меж. Це дозволить знайти приблизні межі системи без попереднього вивчення цієї системи. Дослідження повинне (серед іншого) тільки перевірити висновок про межі системи, а не запропонувати його.

Такий підхід має ще одну перевагу: він наближає (а не відділяє, як може здатися) дослідника до питання про причини тієї чи іншої локалізації топонімічної системи. Адже територія топонімічної системи зумовлена нетопонімічними факторами в тій же мірі, у якій територія поширення певної мови зумовлена екстралінгвістичними факторами.

До цих факторів належать історичні та географічні чинники. Провідну роль при цьому відіграє історія, а не географія. Географічні рубежі (басейн ріки, гірський район) визначають межі топонімічної системи не самі по собі, а лише в тій мірі, в якій вони виконували роль рубежів історичних. Історично розмежовані території, наприклад Полтавщина¹, Слобожанщина, Поділля, Буковина, Закарпаття, можуть бути визнані місцями реалізації різних топонімічних систем української мови.

Територія топонімічної системи вужча, отже, від території мови. При цьому топонімічна система завжди належить лише одній мові. Звичайно, всі топонімічні системи, що входять до однієї мови, мають дуже багато спільного. Ця спільність утворює надсистемну загальномовну єдність, яку схарактеризувала О.В. Суперанська, визначивши її як топонімічну схему².

Якщо на одній території мешкають носії різних мов, то можна говорити про співіснування на цій території кількох топонімічних систем. Так, на півдні Чернівецької області УРСР маємо безперечне співіснування української та молдавської топонімічних систем, до яких у районі російських поселень /село Біла Криниця та ін./ долучається ще й російська топонімічна система.

¹Пор. К.К. Цілуйко. Топоніміка Полтавщини як джерело історії краю. - В кн.: Полтавсько-київський діалект - основа української національної мови. К., 1954, стор. 136.

²А.В. Суперанская. Топонимические системы и ономастические схемы. - В кн.: Всесоюзная конференция по топонимике СССР. 28 января - 2 февраля 1965 года. Тезисы докладов и сообщений. Л., 1965, стор. 53-57.

Отже, топонімічні системи, що підпорядковуються різним топонімічним схемам (тобто належать різним мовам), можуть накладатися одна на одну. Проте не накладаються ті топонімічні системи, що підпорядковуються одній топонімічній схемі, наприклад різні топонімічні системи української мови. Близкість цих систем не дозволяє їм співіснувати на одній території: взаємопроникнення в цьому випадку одночасно означає й взаєморозчинення.

До речі, й ступінь диференціації різномовних топонімічних систем, що існують на одній території, значною мірою визначається генетичними стосунками, ступенем близькості відповідних мов. Так, із згаданих топонімічних систем півдня Чернівецької області українська та російська розрізняються переважно на фонетичному рівні, що зумовлено близькою спорідненістю російської і української мов. Українська ж і молдавська топонімічні системи, крім фонетичного рівня, розрізняються і на словозмінному, словотворчому, навіть (рідше) і на лексичному рівнях.

Межі, однієї топонімічної системи історично змінні. Загальною тенденцією є поступове розширення цих меж, особливо в наш час - із значним розвитком транспорту та зникненням територіальних перегородок всередині однієї держави.

Так, у межах сучасної Чернівецької області УРСР топонімія власне Буковини і топонімія Північної Бессарабії колись безперечно належали до різних топонімічних систем української мови. Та і в самій буковинській топонімії у XVIII ст. виразно розрізнялось дві топонімічні системи - буковинська і гуцульська. Однак пов'язаний з історією краю процес топонімічної інтеграції призвів до того, що в даний час топонімію області доцільно розглядати як єдину топонімічну систему, що стоїть у тісному зв'язку з іншими територіальними системами української топонімії.

Міркування з приводу топонімічних систем можуть бути використані три розгляді методики топонімічного дослідження. Досить тривала і гаряча полеміка навколо ареального та регіонального підходу до топонімії не довела переваги якогось із них. Важливі наукові результати можна чекати від кожного з цих двох підходів.

Ареальна методика націлює на топонімічне вивчення не території, а явища: дослідник розглядає всі території, де поширене певне явище. Істотним недоліком ареальної методики є її вибірковість:

вивчається одне топонімічне явище, а інші, представлені на тій же території, лишаються поза увагою дослідника. В цьому випадку важко помітити взаємодію різних явищ. Інакше кажучи, ареальна методика дозволяє вивчати парадигматичні опозиції топонімічної системи, однак не дає змоги вивчати синтагматичні її опозиції.

Регіональна ж методика, навпаки, вимагає передусім вивчати не явище, а територію: дослідник аналізує всі явища, поширені на певній території. Тому цю методику можна назвати комплексною. Взаємодія різних явищ при такому підході виявляється досить легко. Істотним недоліком регіональної методики є її локальна обмеженість: як правило, розглядаються лише частини різних топонімічних ареалів, а не всі ці ареали. Іншими словами, регіональна методика спрямована на вивчення синтагматичних опозицій топонімічної системи. Вона менш придатна до розгляду парадигматичних опозицій, оскільки територія реалізації цих опозицій може виходити за межі території, що вивчається.

В повній мірі визнаючи важливість і бажаність ареальної методики, слід одночасно підкреслити, що на сучасному етапі розвитку топоніміки значну вагу мають регіональні топонімічні студії.

Наявна в деяких працях критика регіональних досліджень фактично скерована не проти принципу, а проти якості цих досліджень. Звичайно, найлегше зібрати якусь кількість топонімів певної місцевості і щось сказати з їх приводу. Є немало статей, що описують топонімію, але не пояснюють її. Дослідники зосереджуються на кожному топонімі по черзі, не розкриваючи або недостатньо розкриваючи існуючі зв'язки між різними топонімами. Але ж це - не регіональне, а просто примітивне дослідження.

Регіональний підхід до топонімії має деякі тактичні переваги. Одну територію дослідник може вивчити краще і глибше, ніж декілька. Блукання по різних територіях різко знижує якість матеріалу, який доводиться брати з третіх рук і якому доводиться більше довіряти, ніж його перевіряти. Конкретні історичні обставини та географічні реалії, що зрештою й породжують певний топонімічний комплекс, також легше виявляються при більш-менш обмеженій території дослідження.

Ареальне дослідження топонімії мови чи групи мов зручно було б проводити після створення доброякісних регіональних досліджень топонімії відповідних мов. Але ці останні дослідження ні в якому разі не можна вважати лише підготовчим етапом до ареальних досліджень. Якщо визнавати існування топонімічних систем, то їх треба і вивчати, а це можна зробити передусім регіональним шляхом. І тут перед нами вже принципова, а не тактична перевага регіональної методики.

Топонімічна система є, зрештою, сукупністю всіх топонімічних ареалів певного регіону, однак її територія, як правило, не збігається з територією цих ареалів. Одні ареали вужчі, ніж територія системи, а інші (їх значно більше) - ширші від неї. Тому-то регіональне топонімічне дослідження і є в першу чергу дослідженням топонімічної системи і в зв'язку з цим має свою цілком самостійну цінність.

Відоме і слушне положення В.А. Ніконова про те, що ключ до топонімії території часто лежить за межами цієї території, нітрохи не заперечує регіональній методиці. Тут не йдеться про заміну ареального ключа регіональною відмичкою. Просто дослідник топонімії певної території (дослідник топонімічної системи), якщо він не може пояснити якесь топонімічне явище в межах цієї території, виходить на пошуки пояснення в іншій території, йдучи за ареалом даного явища.